

L'humanitarisme de Constantí Llobart. La iniciativa de La Creu Blanca durant el còlera de 1890 i el poema inèdit *A fray Gilabert Jofré*

Josep Enric Estrela
Universitat de València

A Joan Castell, *in memoriam*

Preliminar*

Amb motiu d'efemèrides o temps de calamitats, com ho és el moment de redactar aquest treball, són recordats —i recordem— personalitats del tarannà de Constantí Llobart, les quals, des de la perspectiva que confereix el pas del temps, destaquen per haver donat mostres d'una gran qualitat humana, solidaritat i altruisme. Uns valors més meritoris, encara, si atenem al seus orígens humils i als escassos recursos amb què pogué subsistir, al llarg de la seua curta però intensa vida.

Aspectes fonamentals que poden condicionar la personalitat —i en conseqüència l'itinerari biogràfic— d'un ésser humà i que, en particular, definiren el de Constantí Llobart, com poden ser la condició d'home íntegre i honest, sovint han restat relegats a un segon pla, o reduïts a una generalitat poc precisa, perquè no s'han mesurat tenint en compte el context històric i social concrets en què va viure i les circumstàncies adverses a les quals hagué de fer front al llarg de la seua vida (Estrela 2018). Unes circumstàncies que no foren als nostres ulls fàcils de superar, com: l'ambient convuls de la Revolució de Setembre, de la Tercera Guerra Carlina, del fracassat intent d'establir un ordre constitucional democràtic republicà, amb la insurrecció cantonal —durant la qual es mantingué assetjada i fou bombardejada València, i sobre la qual Llobart deixà un testimoni memorialístic de gran interès (Llobart 1873)—, de l'aixecament militar del general Martínez Campos i de la reinstauració del règim monàrquic... Tots aquests episodis “històrics” en un espai de temps reduït de sis anys —de 1869 a 1874—, que foren causa —i al seu torn agreujant— d'un període de dificultats econòmiques que es veuria extremat per dos episodis de còlera els anys 1885 i 1890.¹

Tanmateix, les anteriors variables històriques “macro”, junt amb altres més pròpies de l'àmbit “privat”, però imbricades les unes amb les altres, no només condicionarien la mentalitat de Llobart, sinó que també determinaren indefectiblement la configuració, l'abast i la qualitat dels seus textos literaris, escrits en valencià i en castellà, en vers i en prosa, i adreçats tant a erudits com a un públic menys lletrat. Una trajectòria literària ideada en termes de “poble” i des d'un valencianisme entusiasta —des de l'estima a les “coses de la pàtria”— en definitiva, malgrat el context de malaurança (Estrela 2018, 321-325). I aquesta idea ens suggereix que haver patit un temps de conflictivitat social, de fam i d'epidèmies determinà, com no podia ser d'altra manera, el periple vital i les iniciatives cíviques, polítiques i literàries de Llobart. I en gran mesura, com a ell, s'esdevingué en un gran part dels impulsors de la Renaixença a València, els quals, si no pogueren obtenir uns resultats més notoris socialment, a causa del context advers, no fou per manca de tenacitat i de convenciment (Roca).

*Volem agrair la col·laboració de M. J. Báguena, Carmel Ferragud, Aurelià Lairon i Jacob Mompó en la realització del present treball.

¹A causa d'aquestes pandèmies, a més de provocar una gran mortaldat al País Valencià i, particularment al cap i casal, com veurem, esclatà una crisi agrícola que s'arrossegà anys. Es paralizà el comerç i en conseqüència caigueren els preus dels productes del camp (Gozálvez, 144).

Per tant, en el present treball ens proposem focalitzar l'atenció sobre les iniciatives d'un escriptor humil però generosíssim, en el context de l'epidèmia de còlera que assotà València el 1890. Perquè la seua actitud ens podrà resultar ben allixonadora encara hui dia. Una ocasió, també, per a seguir contribuint a precisar i redimensionar la trajectòria vital de Constantí Llombart i l'influx en posteriors generacions.

1. El record de Llombart a principis del segle XX: un valencianista benfactor

En el cas de Llombart, el qual morí relativament jove (als 45 anys, el 1893), cal assenyalar que les referències al seu altruisme foren usuals entre els seus contemporanis i la generació de valencianistes de primers del segle XX. Sobretot en dos cercles ben concrets: el dels seus coreligionaris republicans federalistes i el dels joves deixebles. Tres exemples, extrets de la premsa valenciana de principis del segle XX poden servir per corroborar-nos-ho. El 1913, per commemorar el vinté aniversari de la seua mort, el setmanari *La Traca* realitzà un homenatge al cementeri civil de València, on es troben les restes de Llombart. El periòdic *El Pueblo* es feia ressò d'aquell acte, que qualificà de “justísimo homenaje a la memoria del que fue en vida poeta inspiradísimo, republicano consecuente y convencido anticlerical.” A l'acte, a tenor del contingut de la notícia, sembla que acudí una nombrosa concurrència en representació de diverses entitats i centres, pràcticament tots pertanyents a l'òrbita ideològica republicana:

Ante la tumba de Llombart pronunció un elocuente y sentido discurso nuestro amigo el batallador propagandista laico Eduardo Guillar Clari.

Entre la numerosa concurrencia vimos representaciones del Centro Instructivo Republicano Central, Casino Republicano de la call[e] de los Ángeles, Juventud Revolucionaria, Casino Republicano “Las Germanías”, Sociedad Laica de Instrucción “La Luz”, Escuela Laica del Círculo “El Pueblo”, Casino Republicano Federal de Ruzafa y la sociedades “Rondalla Obrera” y Grupo Obrero. (*El Pueblo*, 31 de març de 1913)

Quedaven lluny els modestos records que, justament per la polèmica del soterrar de Llombart i la seua adscripció republicana, li havia retut Lo Rat Penat al poc de morir Llombart (Estrela 2018, 317-318).

Quasi un any després, l'1 de febrer de 1914, el *Diario de Valencia* ofería un espai a escriptors valencians i s'hi publicà una breu biografia de l'aleshores cronista de la ciutat Lluís Cebrián Mezquita, acompanyada per un poema en record a Constantí Llombart. Cal assenyalar que aquest metge valencianista que abandonà la professió per la literatura i la política —era també republicà, possibilista— va ser un dels col·laboradors més pròxims al fundador de Lo Rat Penat (Arasa). No només participà al seu costat en la creació d'aquesta entitat, hi col·laborà en diverses iniciatives periodístiques i literàries, sinó també —com veurem— l'ajudà en l'episodi de còlera que afectà València el 1890.

Podríem assegurar que Cebrián Mezquita va ser una de les personalitats valencianes de l'època —substituí Llorente com a cronista de València— que intentà mantenir viu en la memòria el record de Llombart a principis del segle XX. I justament pel fet que formà part del seu cercle íntim, com ho testimonien els apunts biogràfics que Llombart li dedicà en *Los fills de la morta viva* (Llombart 1883, 628-632) i la interessant correspondència amb Llombart —inèdita— que hem consultat per a redactar el present treball, és important atendre al contingut del següent fragment d'un poema seu escrit en record de Llombart que malauradament no podem reproduir completament per la seua extensió. Més encara, aquests versos tenen un interès afegit si considerem que foren llegits en el marc de l'Assemblea Regionalista de València, que tingué lloc el 29 i 30 de

juny de 1907 (J. C. P. 412), i que foren estampats en una tirada de 100 exemplars a iniciativa de l'autor, l'any següent, en complir-se el quinquenni de la mort de Llobart, el 1908. (Culleré, 412-413)

A CONSTANTÍ LLOMBART

Record

[...]

Yo et viu, yo et viu baixa y ardit conuiure
 ab les colles pobruses y enfambrades,
 clamants de redempció, quant se refeyen
 com onnes [sic] en tropoll de la mar brava,
 que venen, s'alsen, y engrossides rompen,
 rebramant y bollint, y en jous de espumes,
 rient-se, tapen als rocams altívols.
 Sens casa ni fogar, y sens curarte'n
 de tons almers y frut, y ni del del trist viure,
 les plasses y carrers fogós te veren
 los ulls somniadors, la citra al muscle,
 presentant en la brega lo pit noble,
 o als malaltets servint, o a la gent tota
 movent ab sos tos cantars, y presentant-li
 a la musa empobrida de ton poble.
 Com la aygua, que els ullals clara derrollen
 tremolosa corrent, de vivors plena,
 al que arriba als sembrats, lo guaret jupla
 y ab dolsoreta es veu, prenint la forsa,
 que en verdors y ulls de vida el fan que brote...
 Aixina —oh, bon amich!—, aixina, tendres,
 de les de or sublimes cordes, armonioses
 les veus, calant los cors y en ells sumint-les,
 als humils y als pobrets aplegar feyes.

Com es pot constatar en aquests versos apologètics, Cebrián Mezquita recordava Llobart com una persona d'extracció humil, utòpica generosa i delerosa d'ajudar els més necessitats.

En tercer i últim lloc, farem referència a l'article que el 3 d'agost de 1928 aparegué al diari republicà d'Alacant *El Luchador*, titulat "Un 'segundo' monumento al poeta Constantino Llobart", signat per R. Ballester. Aquell escrit es feia ressò de la iniciativa de Lo Rat Penat d'erigir un monument al seu fundador amb motiu del cinquantenari de Lo Rat Penat (Baydal & Estrela, 230). Era el segon, atés que el primer havia estat sufragat íntegrament per amics i correligionaris republicans. Però per als nostres objectius, el que ens interessa destacar és que l'autor de l'article es lamentava del pobre record que tenien de Llobart les noves generacions:

Poco nos dice con este motivo la prensa actual de aquel poeta fogoso, tenaz, todo entusiasmo; solo nos habla de sus poesías valencianas y de sus amores por Lo Rat Penat; deja en silencio sus primeras obras y parece haya interés, tendencia, a ocultar todo cuanto aquel poeta hizo, escribió y cantó en los años de su juventud.

Para las generaciones actuales casi es desconocido Constantino Llobart; solo los que están al corriente del movimiento literario regionalista valenciano y

aquellos republicanos que hace años hicieron vida activa le recuerdan con afecto y cariño y siguen admirando su intensa labor.

L'objectiu de l'article era comentar dades oblidades o ignorades llavors, no solament les vinculades a l'àmbit literari, sinó destacar el seu caràcter inquiet, idealista i emprenedor:

No fue solo en el terreno literario donde demostró su talento e iniciativas [...]. Después de cinco años de enojosas contrariedades, desde 1878 a 1883 logra fundar la sociedad “La Cruz Blanca” benéfica corporación en la cual pudo agrupar a todos sus amigos y a hombres de diferentes ideologías; corporación que prestó grandes servicios en las epidemias coléricas de 1884 i 1885.

Poco después prepara los estatutos y Plan para la Beneficencia domiciliaria con el cual piensa acabar la mendicidad pública, mejorando y ampliando los estatutos de la sociedad El Taller y los de la Asociación Domiciliaria de la Virgen de los Desamparados, no pudo realizar esta última humanitaria empresa, pero dejó los galones puestos y de algo sirvieron para establecer la Asociación Valenciana de Caridad al doctor Sanchis Bergón y primeros fundadores de aquella hermosa institución.[...]

En los años 1886 i 1890, después de largos estudios obtiene la patente de un aparato agrícola industrial del que era inventor; el cual era de gran utilidad para la industria y la agricultura; el periódico *El Resumen* de Madrid publicó una extensa información del mismos.

Aquesta breu semblança —que ofereix erròniament la data de creació de La Creu Blanca, objecte d'aquest treball, com tot seguit veurem— sí que és un indicatiu de la gran preocupació que sentí Llombart per combatre la desprotecció dels més necessitats —com ell. Manifesta alhora el seu interès per crear o reforçar una sèrie d'infraestructures assistencials complementàries a les limitades institucions benèfiques i sanitàries que operaven a la València de finals del segle XIX. Aquestes, en conjunt, depenien o eren conseqüència d'un engranatge administratiu centralitzat i que destinava recursos insuficients a les diputacions i als municipis en qüestions vinculades a la salut (Barona, C., 17), tot i que en aquesta època es produïren avanços importants en l'àmbit de la higiene pública, però insuficients en el context d'una epidèmia, com veurem, tot i que cinc anys abans ja s'havia avançat en la lluita contra el còlera, gràcies a que el doctor Jaume Ferran inoculà el vaccí amb èxit a la població d'Alzira, on s'utilitzà per primera vegada (Báguena 2011; Faus 2003).

2. La iniciativa de Llombart davant el còlera: La Creu Blanca

2.1 Els condicionants socials i sanitaris

Com ha assenyalat Carmen Barona, el corrent higienista revolucionà les societats occidentals del segle XIX:

La medidas colectivas de higiene promovidas por parte de los poderes públicos, dieron lugar a un importante desarrollo de la higiene pública a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX y primer tercio del siglo XX, que se plasmó en su institucionalización a nivel municipal y provincial. A ello contribuyó de manera importante la incorporación de las modernas ciencias experimentales, así como el cambio de percepción de los riesgos para la salud y los derechos de los ciudadanos. La asimilación del concepto de especificidad etiológica ganó terreno, como producto del desarrollo de la microbiología, e incorporó la nueva concepción del contagio animado a las ideas etiológicas de corte ambientalista y

químico imperantes en la etapa anterior. Esta paulatina transformación de los conocimientos y métodos de investigación, reforzada por una mentalidad social favorable, resultaron elementos decisivos para que desde el poder político se vislumbrara la investigación científica como un instrumento de progreso y dominación. De este modo, la asimilación de los postulados de la bacteriología y la “higiene de laboratorio” en la estructura sanitaria pública, dio pie a la creación de los primeros institutos y laboratorios de higiene. (Barona, C., 17-18)

Durant la reinstauració de la monarquia borbònica la societat valenciana va experimentar una intensa transformació, motivada per un procés d'industrialització persistent, per la dinamització del comerç agrari i per la consolidació d'un sector obrer que s'identificà inicialment en posicionaments republicans federalistes però derivà progressivament cap a postulats anarcosindicalistes (Barona, 88) amb una voluntat de veure garantides unes condicions de treball —i de vida— més dignes.

Tanmateix, la ja de per si precària qualitat de vida de les classes socials més desfavorides —obriers, jornalers i llurs famílies— i la dels més desfavorits —orfes, captaires, prostitutes...— es veieren agreujades en les crisis econòmiques que patí la societat valenciana de finals del segle XIX. Fins a 1895 es desenvolupà una fase de recessió econòmica a causa d'un excés d'oferta en els mercats internacionals, que afectà diversos sectors de la societat valenciana —arrendataris de terres, venedors, forners, curtidors... (Barona, 89)— i condicionaren increments importants de la mortalitat entre les capes més vulnerables, a causa de la contracció de determinades malalties infeccioses:

tuberculosis, enfermedades venéreas, fiebre tifoidea, tracoma, enfermedades infantiles. Ello movió a las clases dirigentes a promover medidas de política sanitaria para garantizar una fuerza de trabajo sana, capaz de hacer frente a las crisis económicas, al tiempo que se establecían elementos de negociación y conflictos sociales con la clase obrera, que reivindicaba mejoras en las condiciones de vida y de trabajo. (Barona, C., 18)

Per altra banda, si focalitzem l'atenció al cap i casal, en aquells anys no era fàcil trobar un habitatge digne. Com assenyala Josep Lluís Barona:

Debido al extenso movimiento de especulación urbana inmobiliaria, al iniciarse la década de los años 1880 las expectativas de las clases populares de encontrar una vivienda digna en la ciudad eran cada vez más difíciles. Solían tener que conformarse con habitaciones pequeñas, compartidas, insalubres, en las que el hacinamiento, la mala ventilación, la falta de agua potable, la ausencia de excusado y demás elementos higiénicos, hacían de esos espacios lugares muy insalubres. A menudo una vivienda era ocupada por varias familias, que compartían comedor, cocina y los demás espacio de uso común. Por eso a las malas condiciones higiénicas había que añadir, en palabras del presidente del Ateneo Casino Obrero, “la inmoralidad, porque la familia presencia cosas que no debiera, debido a lo reducido de la habitación.” (Barona, J. Ll. 2002, 117-118)

Tanmateix, la vertadera lacra de la societat valenciana d'aquells anys era la mortalitat infantil. A València ciutat, concretament en el període de 1892 a 1896, la mortalitat general fou de 24.589 persones; d'elles 11.576 eren menors de 15 anys (Barona, 53-54). València aleshores tenia 175.969 habitants (Barona, 69). Tot i aquesta alta mortalitat, cal assenyalar l'increment constant i notable de la població de València:

el 1880 tenia 150.161 habitants, quaranta anys més tard en serien 251.258 (Barona, 36). Evidentment, aquesta augment del 75% de la població es veié consolidat per un èxode provinent de zones rurals, factor que, directament, contribuïa a consolidar l'especulació urbanística a què hem fet referència adés.

Dels deu districtes en què estava dividida València a finals del segle XIX—Centre, Audiència, Universitat, Teatre, Hospital, Misericòrdia, Museu, Russafa, Vega i Port—els que tenien els índexs més alts de mortaldat coincidien en els que vivia la població amb menys recursos—ubicats intramurs i on les condicions higièniques eren més precàries: Hospital, Misericòrdia i Museu. Malauradament, l'alt percentatge de morts es veia significativament augmentat en episodis epidèmics per malalties de transmissió hídrica, com el còlera, que assotà València de manera recurrent al llarg del segle XIX, com veurem. Per altra banda, la infraestructura d'aigües potables en València era deficitària i les cases no disposaven de desaigües per a les aigües residuals i els pous cecs sovint provocaven filtracions, amb la qual cosa aquelles llars humils eren focus d'infecció d'alt risc. (Barona, 32 i 63)

I en un context tan precari des del punt de vista sanitari com aquell, d'insalubritat i risc d'infecció, quins recursos assistencials i sanitaris hi havia? O millor dit, els més pobres i desassistits de València, entre els quals la mortaldat era més accentuada, on podien recórrer en cas de necessitat? Tot i que no és l'objectiu del present treball, convé fer palés que el model de beneficència pública del segle XIX apostà per un model d'organització centralitzat de caràcter provincial, en el qual els hospitals gaudiren de l'hegemonia absoluta. Però es tractava d'un model de centre hospitalari concebut més com a lloc d'acollida per als pobres que com a centre per al diagnòstic i el tractament de les malalties (Barona, C., 19). Aquest darrer fet explica el rebuig general que hi havia envers els hospitals, a causa de “la mayor estigmatización que implicava la asistencia benéfica hospitalaria para quien la recibía” i que era conseqüència d'una normativa sanitària de base ideològica conservadora, que a penes havia donat solucions, possibilitats i alternatives a propostes més progressistes —dins les quals caldria encabir La Creu Blanca de Llombart, com veurem—, destinades a garantir una beneficència pública domiciliària en un context municipalitzador (Barona, C., 19 i 78).

Una altre dels arguments a què recorrien els detractors dels hospitals era que eren considerats fonts d'infeccions, idea que es veia emparada per la teoria miasmàtica del contagi:

Si a ello se añadía la situación de hacinamiento que padecían en su mayoría y que impedía el necesario aislamiento de los pacientes con determinadas enfermedades infecciosas, las insuficientes medidas de profilaxis, y el excesivo tamaño de las salas que alojaban a los enfermos, todas estas condiciones explicaban la elevada letalidad hospitalaria y la frecuencia con que los pacientes contraían enfermedades diferentes a las que habían constituido el motivo de ingreso. (Barona, C. 2002, 79-80)

A tall d'exemple, aquestes enormes deficiències apuntades, així com la mala ventilació, agreujades per la insuficiència de personal, tant facultatiu com de practicants i infermers, foren motiu de denúncies a l'Hospital Provincial de València (Barona C., 80).

El modelo que definitivamente implantó el liberalismo decimonónico se caracterizó por una voluntad centralizadora, que apostó por las diputaciones provinciales para desarrollar la beneficencia pública, dejando en sus manos todo lo relacionado con su planificación, financiación y administración directa. Por

otro lado, las debilidades del sistema se hicieron patentes en la incapacidad de la Administración central para desarrollar en el campo de la beneficencia general, así como en las graves dificultades de los ayuntamientos para el desarrollo de la beneficencia municipal. Efectivamente, hasta bien entrado el siglo XIX, la beneficencia municipal padeció las consecuencias de una posición debilitada, en el marco general de un sistema que se decantó por una intensa provincialización, y de las carencias de recursos de una Administración que tuvo seriamente limitada su capacidad de gasto. La falta de unos recursos estables e independientes, obligó a sustentar la estrategia municipal en el voluntarismo caritativo o filantrópico de las gentes posibles. (Barona, C., 75-76)

La Llei de Sanitat de 1855 —que en paraules de Carme Barona “cristalitzó el model sanitari liberal en Espanya [...] es limitava a proposar als ajuntaments l'establiment de la beneficència domiciliària, sense establir un model d'organització obligatori (Barona, C., 79).

Per altra banda, els defensors de la modalitat domiciliària sustentaven els seus arguments en la idea d'evitar als malalts els riscos i inconvenients atribuïbles a la hospitalització que hem assenyalat adés, a més dels avantatges que reportaria ser atesos per facultatius amb els mateixos mitjans que a l'hospital, a més de gaudir de l'atenció i cura dels familiars. Tanmateix tot no eren avantatges. “En su contra se argumentaban las deficientes condiciones de higiene y salubridad de las casas obreras, en las que el hacinamiento, las escasez de luz y de sol, la humedad y la falta de ventilación, las desaconsejaban como lugar para que el pobre pudiera recuperar su salud” (Barona, C., 81).

Com ha assenyalat Josep Lluís Barona, l'assistència social y mèdica de caràcter domiciliari no començà a implantar-se fins al 1885, i de manera reactiva —com sembla recurrent en la història dels valencians— “debido a los estragos provocados por la famosa epidemia de cólera. Fue el temor de la epidemia lo que provocó la dotación de un médico por distrito municipal para asistir a la población pobre y acabó provocando la fundación de unos centros sanitarios de distrito” (Barona, 192). És en aquest context que Llombart promogué la creació de La Cruz Blanca. Siga com vulga, el que ens interessa destacar ara, per valorar les diverses iniciatives assistencials que Llombart intentà impulsar és que, en “la pràctica, podemos afirmar que la implantación del modelo de beneficencia domiciliaria que sugería la *Ley de Sanidad* de 1855 resultó ser un verdadero fracaso” (Barona, C., 81). Les condicions sanitàries de València a finals del segle XIX eren, en línies generals, deficientes ja les hem apuntat i les evidents mancances de les infraestructures públiques i sanitàries eren també producte d'una mala administració dels recursos disponibles (Barona, 21 i 23).

2.2. La iniciativa de La Creu Blanca davant el còlera de 1890

Al llarg del segle XIX, València fou sis vegades assotada pel còlera: 1834, 1855, 1860, 1865, 1885 y 1890 (Báguena 2011, 9). En l'episodi de còlera de 1854-1855 moriren dos milers de persones cada any, xifra que cal considerar molt elevada, si atenem al fet que a finals de 1840 València tenia 112.799 habitants, dels quals més de 60.000 vivien en l'interior de la ciutat emmurallada (Barona, 24). De tots ells, el més letal fou el de 1885, que provocà 4.919 morts registrades oficialment a la ciutat de València (Barona, 71). I el darrer del segle fou el que ens ocupa, que durà de juny a novembre de 1890 (Báguena 1988, 254-255). En aquesta epidèmia, al País Valencià s'enregistraren un total de 4.118 contagis i 2.162 morts, la gran part d'aquestes a la província de València (1.986) i més de la meitat d'elles (1.043) eren veïnes i veïns de la ciutat de València. (Peris, 108).

Jacob Mompó ha estudiat l'origen de l'epidèmia —localitzat en la Pobla de Rugat (la Vall d'Albaida)— i l'impacte que tingué en la premsa de l'època

Molt sovint, els primers indicis d'una epidèmia solen anar acompanyats de diagnòstics inexactes i sols després de la confirmació de l'esclat epidèmic es consideren els casos com a tal. Pel que fa al cas de paludisme, molts metges afirmaven a la premsa que el que es patia a la Pobla no era còlera sinó casos de paludisme endèmic. (Mompó, 35)

La primera víctima documentada “oficialment” en aquella població fou la d'un xiquet de sis anys, el 12 de maig de 1890. (Mompó, 39). Les primeres morts sembla que no alarmaren la població, fins que “a partir del del 5 de juny, i coincidint amb la festivitat del Corpus —com s'afanyen a recalcar moltíssims periòdics de l'època— el nombre d'afectats per la malaltia augmenta de manera exponencial, incrementant inevitablement també el nombre de víctimes mortals” (Mompó, 40). Tanmateix no fou fins el mes següent —més concretament el 14 de juny— que saltà l'alarma als periòdics per la mort, a la ciutat de València, d'una dona provinent de la Pobla de Rugat.

El dia anterior, a València aquella dona reclamà assistència mèdica perquè patia des de feia uns quants dies un fort còlic. El metge que l'atengué prompte es va adonar que no es tractava d'un simple còlic, sinó que presentava tots els símptomes del còlera. La dona morí aquell mateix dia i es va donar part a les autoritats de l'existència del còlera (Mompó, 41). Després que la premsa es fera ressò d'aquell cas, les autoritats de València enviaren delegats a la Pobla, però les conclusions no foren unànimes:

la Junta Municipal de Sanitat de València, a través del seu delegat, el doctor Barreda informava que la malaltia era efectivament còlera morbo; la Junta Provincial de Sanitat, al seu torn, negava el caràcter epidèmic. Hipòtesis morboses i pintoresques a banda, les enfrontades opinions d'aquestes dos juntes de sanitat es convertiren en les hipòtesis en què es fonamentaven partidaris i detractors del govern de torn per tal d'explicar la malaltia. (Mompó, 44)

La Junta Provincial de Sanitat, representada pel delegat de Governació, el doctor López Tarín, defensava l'origen endèmic de la malaltia i vinculava el brot a un moviment de terres per a empedrar diversos carrers d'aquella població. I s'entestà a defensar la seua teoria fins i tot quan el còlera s'havia estés a altres poblacions veïnes. En el seu afany per eradicar la malaltia, mamprengué la tan expeditiva —com inútil— iniciativa de pegar foc fins a cinc vegades una plaça on havia cregut identificar l'origen del còlera. (Mompó, 46)

El revol mediàtic que generà la ineficàcia d'aquelles mesures tenia un comú denominador: l'atac al govern liberal. Uns perquè estaven a favor d'incomunicar aquella ciutat, altres perquè eren contraris a la mesura. El cas arribà a Madrid, i des del Ministeri de Governació, seguint les directrius del Consell de Sanitat, s'aprovà l'acordonament profilàctic de La Pobla de Rugat i els pobles veïns —ja infectats—, i s'envià també una Comissió Tècnica, a la qual acompanyà Teodor Llorente —que llavors es trobava a Madrid— i que fou fortament criticada per la premsa “per les dietes de 1.000 reals que cobraven els seus integrants en comparació a les 20 pessetes que rebien els metges que acudien a sufocar els patiments de la població” (Mompó, 49). Per a l'acció d'acordonament d'aquella població es destinaren 600 militars, però quan s'hi establiren, el 21 de juny ja, es desestimà la mesura preventiva que s'havia previst des dels Govern central. Al llarg d'un mes els moviments de la població havien escampat el còlera. i ja feia dies que havia arribat a València. (Mompó, 47)

Tot i que no és l'objectiu específic d'aquest treball, sí que paga la pena transcriure les mesures preventives i reactives que es prengueren al cap i casal:

La gravedad de la situación obligó a la Corporación municipal a establecer servicios especiales de limpieza y alcantarillado y calles. Se dispone un servicio de traslado de enfermos y de quema de sus ropas y muebles, encargándose una estufa de desinfección. El Ayuntamiento recomienda hervir el agua y cocer comida, y obliga mediante un bando a construir inodoros y blanquear las fachadas. A través de los hoteles se controló la llegada de forasteros procedentes de zonas coléricas y los pasajeros que llegaban a Valencia por ferrocarril eran fumigados y reconocidos por un médico por si hubiera algún colérico entre ellos. (Báguena 1988, 254)

Els malalts eren aïllats en llatzerets establits als Hospitals de Sant Pau i de Sant Josep —és necessari recordar ara, les mancances higièniques d'aquests centres. I se n'establiren altres nets per a totes les persones que havien estat en contacte amb malalts i havien estat desallotjades a Montolivet, Campanar i La Petxina. Fou en aquell context que l'associació benèfica La Creu Blanca començà prestar serveis assistencials domiciliaris (Báguena 1988, 255).

Com assenyala Alicia Peris León en la seua investigació monogràfica sobre l'epidèmia de còlera de 1890 a València: els iniciadors de La Creu Blanca es van reunir a la seu de Lo Rat Penat —aleshores ubicada al número dos de la plaça del Comte Casal— “para constituir su Junta de Gobierno y prestar en caso necesario sus servicios a los enfermos de cólera.” (Peris, 554) No obstant això, aquella entitat no era de nova creació, sinó que Constantí Llombart intentà posar-la en funcionament ja en l'anterior episodi epidèmic de 1885, però els estatuts no reberen el vistiplau del governador Civil fins a molt més tard, a tenor de les següents paraules de Vicent Blasco Ibáñez, publicades en un article biogràfic sobre Llombart —desconegut fins recentment)— que Blasco Ibáñez publicà el 1889 al periòdic madrileny *Las Regiones* (Estrela en premsa):

Otro rasgo que demuestra sus humanitarios sentimientos, es el que tuvo cuando en la última invasión colérica estaba haciendo [sic] terribles estragos la epidemia en la población de Marsella y amenazaba invadir nuestra Península, concibiendo el proyecto de fundar la asociación benéfica titulada “La Cruz Blanca”, destinada á prestar gratuitamente servicios sanitarios el día en que el terrible huésped del Ganges se presentase en Valencia.

Muchas y respetables personas, considerable número de menestrales, una buena parte de la juventud artística y literaria de esta ciudad y no pocos estudiantes de Medicina, acogieron con entusiasmo la idea y se apresuraron á inscribirse en las listas de la asociación.

Por desgracia llegó la ocasión en que ésta, bajo las órdenes inmediatos de la junta municipal de Sanidad, pudiese prestar sus desinteresados servicios; pero al llegar el momento de prueba, el señor gobernador por ignoradas razones que algunos aseguran tuvieron su fundamento en las ideas políticas de Constantino Llombart, y otros en añejos resentimientos personales,¹ no concedió su permiso pa[ra] el establecimiento de una institución tan benéfica como la “Cruz Blanca” ¡Miserias de los hombres!²

² Article publicat a *Las Regiones. Periódico Federal*. 6 d'abril de 1889. Es pot consultar en línia a: <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0029758519&search=&lang=ca> [consulta realitzada el 2 de maig 2020]

Tot i això, las “razones” i els “resentimientos personales”, Blasco Ibáñez no se’ls callà i els consignà en una nota, que transcrivim tot seguit:

Empeñado el Excmo. Sr. D. José Botella, cuando por vez primera fué gobernador de la provincia de Valencia, en que unos versos de carnaval, injuriosos á su autoridad, habían sido escritos por nuestro popular poeta, mandó encerrarle en las Torre de Serranos, en cuyos lóbregos calabozos hubiera permanecido los ocho meses y medio que duró el proceso, á no mediar la influencia de D. Teodoro Llorente y D. Fernando Reig y García, los cuales consiguieron que se le excarcelara inmediatamente.

Más tarde, cuando el Excmo. Sr. D. José Botella volvió á encargarse del gobierno civil de aquella provincia, al solicitar Llobart su autorización para establecer la La Cruz Blanca y L'Oronella, ¿guardaba todavía dicho señor algún resentimiento al que suponía autor de los referidos versos? Ni lo afirmamos ni lo negamos tampoco, pero lo cierto fué, que no sólo apareció nula la acción de aquella autoridad en los funestos días en que más arreció la epidemia colérica en Valencia, sino que sometiendo á un largo expediente la aprobación de La Cruz Blanca, satisfactoriamente resuelto después de algunos años, impidió entonces que Llobart, secundado por un considerable número de filantrópicas personas, prestase sus desinteresados y humanitarios servicios á sus conciudadanos, que morían sin que las autoridades acudiesen en su auxilio. ¡Tremenda responsabilidad moral que todavía debe pesar sobre la conciencia del Sr. Botella!

En aquest article, Blasco Ibáñez es congratulava que els estatuts de La Creu Blanca i de L'Oronella s'havien aprovat recenment. Alicia Peris León, ha documentat que no va ser fins el 9 de desembre de 1887 fins que el governador civil Lluís Polanco va autoritzar els estatuts de *La Creu Blanca*. Entretant Llobart havia intentat oferir els serveis desinteressats d'aquesta entitat la Junta Municipal de Sanitat i Beneficència i intentà la intercessió davant el governador de “distintats personalidades influyentes para que recomendaran con eficacia al Gobernador la pronta aprobación de los estatutos, pero fue en vano” (Peris, 555).

És molt significatiu comprovar que el procés de creació d'aquell organització assistencial seria recordat gràcies a la següent composició poètica de Francesc Barber, que es llegí el dia de l'estrena de l'obra de teatre *La Cruz Blanca*, com veurem, i que es reproduí quan es publicà, suposem, per a deixar també testimoni del tortuós procés que patí Llobart per legalitzar-la:

LA CREU BLANCA

Poesia llechida en el benefisi de la societat humanitaria d'este títul

¿Que qui és l'héroe? Els ho diré:

Es un esperit ple de fe,
un escritor..., hasta allà,
y el home mes valensia
que esta terra, actualment, té.
Atinen?... Tinguen pasènsia;
no pasaré el temps debaes.
Saber qui és no té gran sènsia.
¡Si hasta les rates-penaes
el coneixen en Valènsia!

¿Encara no? Pues así
el problema se resol,
és Llombart, no més així;
eixe poeta llemosí
que té més fama que vol.
¿Que qué va fer? Chens de bé!
Cansat dels versos, digué:
“Faré prosa.” Al punt s’arranca
per la prosa, y al fi ixqué
tot un poema: La Creu Blanca!
Fon un rasgo extraordinari;
Mes no faltà enemic seu
que diguera en son desvari:
“¡Per a plantar eixa Creu
has de puchar un Calvari!”
Resultà allò per allò;
Li varen donar uns ratos!
Escomensá la pasió,
y d’Herodes a Pilatos
va anar en sa institusió.
Ell va fer esforsos grans;
suplicà a chiquets y grans;
pregà un dia y atre dia,
però per més que insistia,
tots se llavaben les mans.
Actuaben tots de sayons;
Cada vegà entropesons;
Si vostés l’hagueren vist!
Anaba, com Chesucrist,
en la Creu a redolons!
Vinagre y fel li donaren.
Mil Chudes se li brindaren,
Mes no encontrá un Sirineu!
Llombart portaba una Creu?
Prou per a que l’asotaren!
Per a hon anà sols trovà
chent en ànima molt dura,
però enchamay desmayà;
¡Les vegaes qu’ell pasà
el carrer de l’Amargura!
La envecha li clavà·l dart;
no va sosegar un quart
y pogué més que la envecha;
¡Si no és un héroe Llombart,
que vinga Déu y que ho vecha!
Aplegà á vénsen per fi,
costà, pero ho conseguí;
¡Ningú eixa gloria li arranca!
¿No és virtud la de ser hui
mártir per una Creu... Blanca?

¡Beneïda eixa institució,
 de l'apestat salvació,
 que ha inspirat el patriotisme,
 y que aplega a l'heroisme
 d'exposar per el tu, el yo!
 Un grapat d'hòmens valents,
 rics en tendres sentiments,
 li han servit d'apostolat,
 y la Creu han ondechat,
 gallarda, pels quatre vents.
 Y en la casa més malsana,
 en lo lloc de més perill,
 a hon l'apestat els demana,
 sens témer la mort insana
 del Bé els voreu ser l'espill.
 Ahí teniu la Societat,
 tota amor y caritat,
 que a nostra pàtria honra hui;
 ¡Les llàgrimes que ha eixugat!
 ¡El bé que ha fet per ahí!

.....

.....

Llombart, com Cristo en sa Creu
 redimix al poble seu.
 Si llunt de passions mesquines
 una corona li feu,
 No li la doneu d'espines!
 Paisans, no el crusifiqueu!

F. Barber y Bas

València, 23 de octubre de 1890

Com assenyala Peris León, amb motiu de l'esclat de l'epidèmia de còlera el 1890, La Creu Blanca començà a prestar serveis. El lema d'aquesta entitat era:

Nos desembarazamos de la personalidad, abrazaremos la idea y la salud de nuestros semejantes, dispuestos a sacrificar existencia por ellos, si necesario fuese con tal de introducir orden en el desorden de las epidemias, inscribirse, desde luego, entre los que acaso algún día merezcan honrarse con el glorioso dictado de beneméritos hijos de la patria. (Peris, 555)

L'associació era oberta a qualsevol que volguera formar-hi part. En la junta directiva constituent hi havia estrets col·laboradors de Llombart —el qual n'ostentava la presidència honorària d'aquesta entitat junt amb el científic, marí i inventor Isaac Peral, del qual Llombart, Cabrelles i Blasco Ibáñez foren admiradors entusiastes (Estrela 2018, 291). El president efectiu era Feliu Pizcueta —tot i que aviat fou substituït per Edmundo de C. Bonet, arran del seu decés—; el secretari, Ramon Andrés Cabrelles i Blasco Ibáñez i Josep Nebot n'eren els vicepresidents.

El 29 de juny, el nombre de socis era de 80 (Peris, 557) i la seua comesa principal era ja posar-se al servei de les autoritats per atendre serveis sanitaris, tant posant a llur disposició personal facultatiu com recursos operatius, i en segon lloc organitzar la

beneficència domiciliària “a fin de que los enfermos pobres y sus familias, así como los no enfermos necesitados, no carecieran de lo necesario” (Peris, 557)

La Creu Blanca donava quotidianament almoina als pobres a la seu de Lo Rat Penat i repartia ajudes, i els membres estaven disposats a prestar serveis humanitaris en les llars dels malalts,³ com assenyala Alicia Peris:

Tenían montado un buen servicio de asistencia a los coléricos, relevándose diariamente los individuos, cumpliendo no solo voluntariamente la misión que se habían impuesto, sino que hasta se disputaban entre los que estaban de guardia el honor de ir al lado de los enfermos en cuanto se recibía el parte de algún enfermo. Esto, además de la confianza que en vista de su abnegación depositaban en ellos los enfermos, envolvía la seguridad que estando al cuidado de estas persona sensatas, como eran los que integraban *La Cruz Blanca*, se seguía las prescripciones médicas, lo cual también era un factor poderoso para la pronta extinción de la epidemia. (Peris, 558-559)

Durant els mesos de setembre i octubre l'epidèmia augmentà la seua virulència a València, arribant a la quarantena el nombre de morts en un dia, i La Creu Blanca s'organitzà per districtes i posà un guàrdia permanent en la casa de socors a les ordres de la central sanitària de l'Ajuntament. També canviaren de seu, a la casa de socors del carrer Serrans. Tot i que tenien com a distintiu una gorra inicialment, la canviaren per una medalleta de plata amb una creu i la llegenda “La Cruz Blanca” amb una cinta groga. Crearen una comissió per a recollir fons i repartir abonaments de cuina per als pobres i fins i tot, en la darrera sessió que convocaren, en vista de la desaparició de l'epidèmia, acordaren estudiar un pla general de beneficència als pobres i eradicar la mendicitat. Reberen nombroses donacions, entre elles les de “un individuo que se ocultaba bajo el nombre de *un valencianista*” (Peris, 558-560).

Alicia Peris assenyala que amb l'objecte de recaptar ingressos La Creu Blanca organitzà una funció teatral, a benefici dels pobres que socorria la societat. “Dos poetas se ofrecieron a escribir una pieza que titularon *La Cruz Blanca* y todos los artistas trabajaron sin retribución alguna” (Peris, 561).

3. L'obra teatral *La Cruz Blanca*

A banda de les que pogué localitzar Alicia Peris per al seu estudi, hem trobat poques referències en la premsa de l'època al voltant de l'activitat assistencial de La Creu Blanca. Sabem per *La Correspondencia de España* del 4 de juliol de 1890 que el dia anterior, a València, al carrer Vallet, una dona morí de “cólera espórdico, según dictamen facultativo, siendo asistida con esmero por los socios de la Cruz Blanca.” Tot semblava indicar que havia contret la malaltia en “la verbena de San Pedro, por exceso de comida.” Com a resultat d'aquell fatal desenllaç es va desallotjar aquell carrer, i com a testimoni que en aquell context de por al contagi, els més vulnerables eren els qui més probabilitats tenien de patir el rebuig social, les prostitutes —“mujeres de mal vivir” indicava la notícia— van ser traslladades al llatzeret de Montolivet, sense motiu aparent.

Més rellevant per als nostres objectius és la notícia publicada al diari mallorquí *El Isleño*, dissabte 18 d'octubre de 1890, encapçalada amb el titular “Un anarquista víctima

³ El fet que La Creu Blanca utilitzara Lo Rat Penat com a seu ens ho confirma una carta que Constantí Llombart li envià a l'aleshores president d'aquella entitat, l'amic Cebrián Mezquita, datada en 9 de gener de 1891 —una vegada ja eradicada l'epidèmia—, per la qual li demanava autorització per a reunir-se “interim adquiere un local a propósito para la instalación de la Junta Central de Beneficencia domiciliaria.” (ALCM 89)

del cólera.” La redacció del periòdic es feia ressò que un jove ebenista valencià de 26 anys, de nom Joaquín López, “honrado en grado superlativo, laborioso y bastante bien ilustrado”, havia mort de còlera. Segons la informació reportada, la víctima era un dels caps de l’anarquisme valencià:

Cuando los anarquistas comenzaron a reunirse en el Tívoli, el compañero López adquirió bien pronto la consideración de jefe —si podemos hablar de jefaturas tratando del anarquismo—; López presidía los *meetings*; López organizaba las manifestaciones; López redactaba los manifiestos, y en una palabra, López llegó a ser el alma de la agrupación anarquista valenciana.

La seua capacitat de lideratge sembla fora de dubte, atés que fou ell qui dirigí personalment les vagues que es promogueren a primers de maig, davall la consigna de fer front a les condicions d’exploració a què es veia sotmesa la classe treballadora. Ell personalment s’encarregà d’organitzar “militarmente la numerosísima manifestación de la plaza de toros; él el que hizo la exposición elevada a los poderes públicos, y él el que llevó la voz ante el señor gobernador, exponiéndole con claridad y corrección los deseos de los manifestantes.”

Tot i això, i malgrat que intentà mitigar els aldarulls que es provocaren, finalment fou empresonat “y perdió la confianza de todos los maestros ebanistas, viéndose obligado a arrastrar una vida llena de sufrimientos y penalidades antes que abdicar de sus ideas anarquistas.”

Tot seguit, a l’article esmentat, es passava a detallar el motiu del decés d’aquell anarquista declarat: només començaren a manifestar-se casos de còlera a València, es prestà voluntari per a prestar serveis sanitaris “en los sitios de mayor peligro” però no només: “tan buen fondo tenía y tal cariño profesaba a todos sus semejantes”, que no satisfet en la tasca que desenvolupava ingressà com a soci actiu a La Creu Blanca “comenzando en ésta sus tareas apenas salía de relevo.” I s’hi relatava gràficament com esdevingué aquell fet luctuós:

El martes por la tarde encontró a un socio de La Cruz Blanca en la calle de Zaragoza y le manifestó, con mucha despreocupación, que *creía que la anguila le había picado* y que se iba a la posta á que le dieran láudano, y que si luego no se encontraba mejor se iría al hospital de San José.

Su compañero de institución se ofreció a acompañarle, llevándole en carruaje, con propósito de conducirlo luego a casa, donde sería cuidadosamente atendido por todos los individuos de La Cruz Blanca; pero López se opuso tenazmente, porque, dijo, se encontraba bastante bien y no quería privar á muchos coléricos graves de los asiduos cuidados de los individuos de aquella humanitaria institución.

Poco después López fue a la posta de las Escuelas Pías, y, como se agravara rápidamente, hubieron de trasladarle en un carruaje al hospital de San José, donde falleció a las tres de la madrugada.

Aquella notícia finalitzava expressant la intenció de la Creu Blanca de socórrer la vídua d’aquell revolucionari generós i després. I és amb aquesta finalitat que Constantí Llombart —amb la col·laboració de Ramon Andrés Cabrelles— va escriure *La Cruz Blanca* (Llombart & Cabrelles).

Gabriel Sansano, a l’hora d’aproximar-se al repertori teatral de Llombart, confirmava la finalitat benèfica de la representació d’aquest text dramàtic acudint a la premsa de l’època (196). Tan sols nou dies després de la mort de Joaquín López, aquella

obra s'estrenà al Teatre Russafa, com s'indica a la portada d'aquest "apropósito de un acto y en verso escrito en breves horas." Aquest estudiós assenyala, a més, que l'obra també es representà en un altre espai denominat Teatro Peral (195) —¿potser vinculat al president honorari de La Creu Blanca, respectat per Llombart i els seus col·laboradors?

Com assenyala Sansano, l'obra s'emmarca en el context de l'epidèmia —encara vigent en el moment que es representà, el 23 d'octubre de 1890. I tenia una finalitat afegida, a més de recaptar fons per a la família del soci desaparegut: "combatre les temors i els prejudicis dels familiars dels malalts i de la societat en general en contra de la medicina i dels metges" (195). Llombart, ferm defensor de l'assistència domiciliària, era conscient que dos dels problemes més greus a què es veia abocada la població analfabeta, pobra i inconscient o insensata davant el perill de la pandèmia, i als quals calia posar remei de manera urgent en una situació tan caòtica i desastrosa com aquella, eren la ignorància i la por. La por a ser rebutjat, també, per estar malalt o tenir un familiar o un hoste contagiats. Per això Llombart, des d'aquesta perspectiva de promoure uns hàbits saludables bàsics en les llars més exposades al contagi i fomentar en la mesura del possible una responsabilitat "cívica", plantejà una trama amb un "cas pràctic." Sintetitzar-lo millor que ho ha fet Sansano trobem que és difícil:

L'obra (dedicada pels autors a Luis Gil Sumbiela, president de l'entitat), planteja la situació angoixada de Teresa i Nicolàs, pares d'Amparo, que està malalta a causa de l'epidèmia. Els pares tenen por de comunicar el cas a les autoritats sanitàries (com és obligatori) perquè no volen que vingui un metge, fet que representarà la mort segura de la filla —segons les supersticions populars— i ho fien tot a la voluntat de Déu. Valentín, que festeja Amparo, es debat entre la por a contagiar-se i el desig de fer qualsevol cosa per salvar la xica. Així, d'amagat dels pares d'ella, avisarà el metge que es presenta de seguida acompanyat de dos voluntaris de La Cruz Blanca. L'actuació del metge, que administrarà ràpidament la medicació precisa, més les atencions dels dos voluntaris faran que la malalta se salvi. Llavors els pares donen les gràcies a Valentín, al metge i a La Cruz Blanca, i fan una proclama en defensa de la medicina i de l'acció humanitària dels voluntaris d'aquesta organització. (196)

La posada en escena de l'obra —probablement a causa de la pressa amb què s'hagué de muntar— era bàsica: l'habitació d'una família de posició modesta; portes al fòrum i als laterals i una butaca (Llombart & Cabrelles, 7). L'acció es distribuïa en díhuit escenes en les quals es manifestaven alguns dels prejudicis que, deguts a la ignorància o d'índole moral, per una banda, però també a causa del relatiu condicionament sanitari dels hospitals que hem assenyalat adés. Una mostra n'és que el pare de la malalta —Nicolás— qualificarà els metges de "chusma maldita que va en nombre de la ciencia segando vida tras vida" (Llombart & Cabrelles, 9). Un altre personatge, la portera, s'escandalitza que els sanitaris cremaren la roba dels morts i els soterraren nus; i fins i tot arriba a sospitar que donaven sepultura a infectats vius. (Llombart & Cabrelles, 10) Finalment, serà la mare d'Amparo —Teresa— la que manifestarà als metges la malaltia de la filla i ací Llombart introdueix una píndola instructiva, referint-se en l'estat d'evolució que presentava el còlera en la malalta:

MÉDICO: Estaba ya en el segundo período cuando han venido a avisarme. Si se tarda algo más, ya hubiera sido su salvación imposible.

VALENTÍN. Yo, yo fui á llamarle. (Con orgullo.)
 MÉDICO: Y digo,
 que aún así salvarse pudo
 por un milagro, un prodigio,
 gracias á Dios, a la ciencia
 y a los valiosos auxilios
 de estos señores, de quienes
 (señalando a los Cruces Blancas)
 nunca por muchos motivos
 se agradecerán bastante
 los importantes servicios. (Llombart & Cabrelles, 26)

4. *A fray Gilabert Jofré, un poema inèdit de Llombart. Conclusions*

Com ha manifestat Escartí (39), Llombart acudí a la literatura –i especialment al teatre– per la seua capacitat de transmissió de les idees, com una estratègia per a incidir en la societat, en el públic, en els lectors... Malgrat les múltiples limitacions, desencisos i desencontres que hagué de superar, dins les seues possibilitats Llombart intentà intervindre de manera activa ajudant el proïsme i intentant infondre la flama de valors com la justícia, la igualtat i la solidaritat entre els joves. Al llarg del procés d'investigació d'aquest treball hem confirmat que no seria aquest, tanmateix, l'únic tempteig literari que Llombart composà amb la intenció de posar en valor les institucions sanitàries valencianes més “pròximes” a la ciutadania, en cas de necessitat.

Com a colofó, i en la mateixa línia de fixar en la memòria el testimoni generós i altruista d'un escriptor en un temps de pandèmia, tot seguit reproduïm, en apèndix, un poema inèdit seu i un sonet de Manuela Agnès Rausell (1839-1918) —amb qui Llombart mantingué una relació amorosa frustrada (Estrela 2018, 259)—, que es troben entre la correspondència de Lluís Cebrián Mezquita servada als arxius de la Biblioteca Valenciana. Aquests documents els hem trobat en finalitzar la tasca d'investigació d'aquest treball, la qual cosa ens ha dut a ampliar-ne l'abast. Estan dedicats al Pare Jofré, promotor del primer psiquiàtric del món, conegut com l'Hospital dels Innocents de València. Llombart, a *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, ja havia demostrat interès per aquest personatge, transcrivint un fragment del *Llibre de constitucions* d'aquesta institució i, més concretament, el sermó que donà motiu a la seua fundació (Alapont), amb què hem de vincular-lo ben probablement a la gènesi —com a font documental— de l'esmentat poema de Llombart (Estrela 2013, 101 n. 255). La nostra intenció en incloure'ls en aquest treball és que servesquen com un testimoni concret més, que des de les humanitats i la cultura es pot –i es deu– col·laborar a la difusió i progrés de la ciència, la medicina i la sanitat i també contribuir a prestigiar-les; així com s'ha de reservar en un lloc especialment preminent —per merescut— en la història als protagonistes anònims i caritatius que s'hi han dedicat en temps passats i s'hi dediquen hui dia. Herois en temps de pandèmia, però no només, com ho foren els membres de La Creu Blanca.

Apèndix I

Poema manuscrit de Constantí Llobart, dedicat a fra Gilabert Jofré
Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Arxiu Lluís Cebrián Mezquita. ALCM 548

A FRAY GILABERT JOFRÉ⁴

València, carrer d'En Bou,
vint-y-quatre de febrer
de l'any mil quatre-cents nou,
en lo referit carrer
habia escàndalo..., y prou!
Quin desori! Quin soroll!
Armaben cridant los gichs!
Y ara qu'en mig l'atropoll
estaven com enemichs
maltractant a un pobre foll.
Pedrades, pilots de fanch
li tiraba aquella gent
fins l'extrem de fer-li sanch...
Quant arribà, de repent,
un religiós d'hàbit blanch.
Sant varó! La bona sort
del qui objecte era d'insult //
fou que'l traguera ell a port,
perquè si no, en tal tumult,
fins l'hagueren deixat mort.
Resonà lo frare allí
la veu de sa compasió,
y fent-la entrar en juhí,
pas, ab gran veneració,
la faramalla li obrí
"Tingau, fills, més caritat!"
Digué al motí resimbolt,
que desbandant-se, afrontat,
deixà al pobre dement solt,
però tot, tot llastimat.
Socós li donà y remey,
se n'anà entre huit o deu,
y a altra més cristiana grey,
a fer va entrar en la seu
lo sermó que era de lley.
Pujà al púlpit y ab sentits //
mots,⁵ pregàries y clamors,
sa eloqüent paraula, els pits
ablaní dels pecadors
que l'escoltaven contrists.

⁴ Al marge superior esquerre: "1ª"

⁵ Al marge esquerre: "2ª"

Enardits en son bon cel:
 “tingam per al desvalgut
 —clamà l’auditori fel—
 caritat, santa virtut
 qu·obri les portes del cel!”
 Y als qu·estaven de genolls:
 “¿Per què un hospital no feu
 —ell digué, plovent a dolls—
 a hon reculliu y cuideu
 innocents, malalts y folls?
 Y planygué que, sens pietat,
 cors existiren tan durs,
 qu·ofengueren a un orat
 dels que⁶ danys fent, insegurs,
 vagaben per la ciutat.
 Fruyt d’un amor verdader //
 sa veu, que·n l’espay no·s pert
 atesa per tot[s] va ser,
 ¡puix no en va era Gilabert
 deixeble del gran Ferrer!
 Llavors onze ciutadans,
 plencs d’evangèlich esperit,
 com propi és als valencians,
 de la caritat al crit
 respongueren quant enans.
 Y de la plaça a un cantó
 en tots ells brillant la llum
 de la fe y la religió
 fent rogle, com de costum,
 comentaven lo sermó.
 Cos son esperit prengué,
 y a penes del temple eixí
 lo bon Gilabert Jofré
 ¡ab quin goig no·ls benehí,
 quan lo projecte sabé! //
⁷Den d’aquell jorn sense igual,
 València, qu·és en conjunt
 un paradís terrenal,
 ans que d’Europa altre punt,
 per als folls tingué hospital.
 Si, mercé a la inspiració
 del mercedari sublim,
 ergull de nostra nació
 van ja cinch segles tenim
 tan benèfica maysó.
 Maysó en què trova llit net
 y medicina·l malalt
 subsistència lo bordet

⁶ Baix, ratllat: “qu·en”.

⁷ Al marge superior esquerre: “3^a)”

y, fins a voltes, lo falt
de rahó, son juhí complet.
La caritat d'un gran hom,
salvant a tant d'infeliç
per a sa glòria y renom,
colocà d'este país
per damunt de tots, lo nom.//
¡Honrem, puix, al que fundà
eixe establiment piadós,
qu'és entre·ls molts qu'así hi a
lo monument més gloriós
que té·l poble valencià.

Constantí Llombart

Apèndix II

Sonet de Manuela Agnés Rausell⁸

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Arxiu Lluís Cebrián Mezquita. ALCM 548

AL VENERABLE JOFRÉ
Sonet

Sempre fidel ampar València té
en son antich magnífich hospital.
Asil en tota Espanya sens rival,
que la cristiana caritat manté.
En ell trova lo bort consol y bé.
En ell lo foll alívio a lo seu mal.
¿A qui deu son orige? Al sant Jofré.
Ell viurà en nostre pit fins a la mort,
ja qu'a València en glòria li ha cabut
tan inisgne pàtria, per tal sort;
sent del pobre malalat, del desvalgut,
la fe, la medicina, lo conort,
l'àngel de providència y de salut.

Manuela Inés Rausell

Apèndix III

Transcripció atribuïda a Llombart del sermó del pare Jofré pel qual es constituí l'Hospital dels Innocents, publicada a: *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí corresponent a l'any de 1878*. València: Josep Maria Blesa, 1877, pp. 113-114. L'original d'aquest fragment transcrit per Llombart es troba a: *Llibre de Constitucions, Ordinacions e*

⁸ La grafia és de Constantí Llombart.

Indults apostolichs concedits en favor del Espital General de Valencia, fol. 1. Llibre de Constitucions de l'Hospital (Arxiu de la Diputació Provincial de València, 0-3), referència citada a partir d'Alapont (317).

En lo *Llibre de Constitucions, Ordinacions, e Indults Apostòlichs concedits en favor de l'Espital de València*, en qual argiu encara es conserva, se llig lo següent pasatje: “En lo any de la Nativitat de Nostre Senyor Déu Jesucrist mil quatre-cents y nou, la primera dominica de Quaresma, en la seu de València, predicà lo reverent frare Joffré Gilabert, ministre del monestir de Sancta Maria de la Mercé de la dita ciutat. En la fi del sermó dix en substància tals paraules: ‘En la present ciutat hi à molta obra pia e de gran charitat e sustentació, emperò una ni manca qu·és de gran necessitat, ço és un espital o casa, hon los pobres innocents e furiosos van per aquesta ciutat, los quals passen grands desayres de fam, fret e injúries, per tal com per la innocència e furor no saben guanyar ni demanar lo que han menester, per a sustentació de llur vida, e per ço dormen per los carrers e perixen de fam e de fret, e moltes malvades / persones, no havent Déu davant los ulls de la consciència, los fan moltes injúries e enuchs; e senyaladament llá hon los troven adormits los nafren, e maten alguns, e a algunes fembres innocents ahonten. E així mateix los pobres furiosos fan danys a moltes persones, anants per la ciutat. Perquè seria sancta cosa e obra molt sancta, que en la ciutat de València fos feta una habitació o espital en què semblants folls e innocents estiguessen en tal manera, que no anassen a la ciutat, ni poguessen fer danys ni·ls ne fos fet.’

Aquest sermó, puix, fon lo que hi donà motiu a la fundació de l'Hospital General de València.

Obres citades

- Alapont Muñoz, Maria. “L’Hospital General de València.” *Clapir. Revista General d’Història Valenciana*, Edició Especial (2013-2017) (2017): 317-322.
- Arasa i Gil, Ferran. “Lluís Cebrián mezquita: l’arqueologia en l’obra d’un destacat representant de la renaixença.” *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història* 64-65 (2014-2015): 183-202. ISSN 0210-9980 DOI: 10.7203/saitabi.64.7257.
- Báguena, Maria José. “La microbiología.” En *Las Ciencias médicas básicas en la Valencia del siglo XIX*. València: Alfons el Magnànim-IVEI, 1988. 197-262
- . “Jaime Ferrán y su papel en las epidemias de cólera de Valencia.” *Anales (Reial Acadèmia de Medicina de la Comunitat Valenciana)* 12 (2011): 9-17.
- Barona Vilar, Carmen. *Organización sanitaria y de la higiene pública en la provincia de Valencia (1854-1936)*. Tesi Doctoral. València: Univeristat de València, 2002.
- Barona Vilar, Josep Lluís. *Salud, enfermedad y muerte. La sociedad valenciana entre 1833 y 1939*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2002.
- Baydal, Vicent & Estrela, Josep Enric. “Les desconegudes relacions entre Constantí Llombart i Ignasi Pinazo: un vincle forjat entre el republicanisme i la Renaixença.” *eHumanista/IVITRA* 16 (2019): 230-253.
- Cebrián i Mezquita, Lluís. *A Constantí Llombart, fundador de lo «Rat-Penat»: recòrt en la primera assemblea regionalista de Valencia celebrada en los días XXIX y XXX de juny del any MCMVII*. València Tipografia Moderna, 1908.
- Culleré Pont, Josefina. “43. A Constantí Llombart, fundador de lo Rat Penat.” En Vicent Josep Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 412-413.
- Escartí, Vicent Josep. “Introducció.” En Llombart, Constantí, *Lo darrer agermanat*. València: Insitutució Alfons El Magnànim, 2006. 11-46
- Estrela, Josep Enric. *Escriptors i literatura al Calendari Llemosí (1874-1883)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2013.
- . *Esperit de valencianisme. Constantí Llombart (1848-1893)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2018.
- . “Blasco Ibáñez, deixeble de Constantí Llombart.” *Afers* (en premsa).
- Faus, Pilar. “Epidemias y sociedad en la España del siglo XIX” y “El cólera de 1885 en Valencia y la vacunación Ferrán.” En José María López Piñero, Pilar Faus & Luis García Ballester eds. *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid: Estudios y Publicaciones, 2003. 285-486.
- Gozálvez Pérez, Vicente. “Evolución de la población valenciana durante la época migratoria (1857-1960)” *Historia, clima y paisaje: estudios geográficos en memoria del profesor Antonio López Gómez*. València: Universitat de València, (2005): 141-154.
- Llombart, Constantino. *Trece dias de sitio ó los sucesos de Valencia*. València Imp. Ramon Ortega. 1873.
- . *Los fills de la morta-viva*. València: Emili Pasqual, 1883.
- Llombart, Constantí & Cabrelles, Andrés. *La Cruz Blanca*. València: Joan Guix, 1890.
- Mompó Navarro, Jacob. *Memòries de Francisco Climent Pons (1855-1946), metge de la Pobla de Rugat: aproximació biogràfica i edició dels seus dietaris*. s. l.: Uno Editorial, 2015.
- Peris León, Alicia. *La epidemia de cólera de 1890 en Valencia*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2003.
- Roca, Rafael. *El valencianisme de la Renaixença*. Alzira: Bromera, 2010.

Sansano, Gabriel. "L'obra dramàtica de Constantí Llobart." En Constantí Llobart i el seu temps. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 185-199.

Premsa periòdica consultada

La Correspondencia de España. 4 de juliol de 1890

El Isleño. "Un anarquista víctima del cólera." 18 d'octubre de 1890.

"A Constantino Llobart." El Pueblo. 31 de març de 1913.

Ballester, R. "Un 'segundo' monumento al poeta Constantino Llobart." El luchador. 3 d'agost de 1928

Cebrián Mezquita, Lluís. "A Constantí Llobart. Recort." Diario de Valencia. 1 de febrer de 1914

Fons consultats

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Arxiu Lluís Cebrián Mezquita.

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/indice_campo.cmd?campo=idtitulo&let ra=A)